

Далибор ЈОВАНОВСКИ

УДК: 323.1(=14:497)“18”
316.64:929Колетис,Ј.(042)
94:327(495:497)“18”
Изворен научен труд

ГОВОРОТ НА ЈОАНИС КОЛЕТИС И ПОЈАВАТА НА ГРЧКАТА ГОЛЕМА ИДЕЈА

Кратка содржина

Целта на овој прилог е да се покаже како дојде до појавата на грчката Голема идеја и нејзиното влијание врз грчкото општество, наука, надворешна политика и засилување на национализмот. Исто така во прилогот е даден целиот текст на говорот на Јоанис Колетис од 14 јануари 1844 година. Сметаме дека тој треба да биде објавен на македонски јазик заради минатото, сегашноста и иднината. Колетис, кој по потекло бил Властодор од Епир, тогаш дел од Османлиската Држава, бил мошне влијателен политичар во независна Грција. Тој учествувал во изградбата на институциите на новата држава. Неговиот говор навидум немал за цел да го разгори грчкиот национализам и да ги засили аспирациите за територијално проширување на првата независна и православна држава на Балканот. Целта на Колетис била да укаже дека сите кои учествувале во востанието од 1821 година, без разлика дали биле родени на територијата на новата држава или на онаа на Османлиската Империја имале право на грчко државјанство. Меѓутоа зборовите кои тој ги употребил во говорот, посебно терминот Голема идеја (на грчки Μεγαλη ιδέα), довеле до разгорување на национализмот, промена во погледите на минатото, особено по прашањето на Античка Македонија и Византија, како и јавно истакнување на територијалните претензии кон соседната Османлиска Држава. Неговиот говор станал водилка за идната надворешна и национална политика на Кралството Грција.

Балканот од почетокот на 19 век често е во центарот на интересот на големите сили од едноставна причина – географската позиција на регионот. Овој дел од европскиот континент во минатите два века често беше арена на разни воени, политички и економски судири помеѓу балканските држави во кои неретко се вмешуваа и се вмешуваат големите сили. За Балканот се вели дека е буре барут, неразвиен дел од Европа, но и раскрсница на цивилизациите. Една од причините за судирите кои сè уште ги гледаме се национализмите на балканските држави, но и интересите на големите сили кои, мора да бидеме реални, честопати ги користат недоразбирањата и судирите во регионот за да ги остварат своите интереси. Кога зборуваме за национализмите во балканските држави, мора да забележиме дека тие

своите корени ги влечат во 19 век кога започнаа и војните за ослободување од османлиската власт. Колку и да звучи нереално патот на појавата и развојот на национализмите на Балканот е скоро идентичен во сите држави во регионот. Некаде национализмот, придружен со појавата на државата се појавил побрзо, некаде подоцна. Токму државите кои порано се појавиле на политичката карта на Балканот, со поддршка на европските сили, порано ги развиле своите национализми, па дури и денес сметаат дека имаат некакво поголемо историско право во однос на другите. Случајот на појавата на грчкиот национализам е мошне интересен. За разлика од Србија, каде во 1844 година Илија Гарашанин го составил Начертанието, односно првата српска државна национална програма, на крајниот југ на Балканот се појави грчката Голема идеја (Μεγάλη ιδέα). Интересно е да се напомене дека Грција била независна, а Србија автономна држава. Исто така, за разлика од Начертанието кое е јасна политичка и национална програма, грчката Голема идеја своите зачетоци ги имала во еден говор на тогашниот политичар и член на Собранието во Атина, Јоанис Колетис. Но тој говор имал силно ехо кое довело до огромни промени во грчкото општество и на некој начин од него ќе произлезат разни идеи и програми за територијално проширување на Грција. Говорот на Колетис бил јавен, во Собрание, а програмата на Гарашанин била тајна и непозната сè до почетокот на миналиот век, освен на групи српски политичари.

Јоанис Колетис, по потекло бил Влава од Епир, роден во Сирако, образуван во Јанина и во Пиза. Тој бил влијателен учесник во Грчкото востание. По создавањето на Грчката Држава бил и министер за одбрана и морнарица, па претседавач со Министерскиот совет, а подоцна и грчки пратеник во француската престолнина и лидер на т.н. Профранцуска партија во Грција (Jovanovski, Minov, 2017: 223-225). Колетис имал извонредна кариера и влијание во грчкото општество што се должело на неговата образование и способност. Затоа не чуди фактот што со говорот во грчкото Собрание во кој за првпат го употребил терминот Голема идеја започнала експлозијата на национализмот и иредентизмот на Балканот и во источниот Медитеран.

Политичката ситуација во Грција, всушност му овозможила на Колетис да го одржи својот говор кој ќе има огромно влијание, не само на грчката, туку и на балканската историја, па и пошироко. Во Грција имало големо незадоволство од владеењето на Баварците, како што биле нарекувани кралот Отон и неговите советници, дојдени од Баварија. Кралот владеел на авторитарски начин. Германскиот јазик се употребувал во администрацијата заедно со грчкиот, грчките функционери биле на чело само на оддели во рамките на Советот на секретарите (Jovanovski, Minov, 2017: 225). Во едно православно конзервативно општество какво што било грчкото, одвојувањето на тамошната црква од рамките на Цариградската патријаршија во 1833 година, на еден неканонски начин предизвикало огромни тензии во државата. Ставријанос забележал дека една од најголемите грешки

на кралот Отон било третирањето на Грците како тие да се неспособни да учествуваат во нивната сопствена влада (Stavrianos, 2000:293). Во една таква состојба, бунтот на Грците бил неизбежен, се чекал само повод тој да се случи. Иницијалната каписла за бунтот било решението на големите сили за утврдување на годишниот долг на Грчката Држава, која го имала уште од самото формирање. Во Атина, круговите во грчкото општество кои биле незадоволни од владеењето на Отон, на 3 септември 1843 година организирале еден вид на државен удар, принудувајќи го кралот да се согласи на воведување Устав во земјата и на поделба на власта (Јовановски, 2005: 29-30). На сцена стапиле водачите на Проруската и Проанглиската партија во земјата, Метаксас и Маврокордатос. Колетис за време на настаните од 3 септември бил на својата позиција во Париз како претставник на Грција во Франција. Новонастанатата состојба не можела да го остави рамнодушен, особено што тој се сметал за водач на Профранцуската партија во малото балканско кралство. Колетис во октомври 1843 година се вратил од Париз, пречекан од илјадници свои приврзаници. Тој веднаш започнал со активности во насока на регулирање на големиот број на прашања кои биле пред грчкото општество. Доаѓањето на Колетис во земјата било во вистинско време имајќи предвид дека требало да започне со работа Уставотворното собрание. Колетис станал и дел од Собранието кое започнало со работа на 8 ноември 1843 година (исто: 30).

Во јануари 1844 година, за време на дебатите на нацрт-текстот за првиот грчки устав, се воделе сериозни дискусии околу правата на оние кои биле родени во рамките на територијата на кралството и оние кои биле родени на османлиска територија, а дошле во Грција за време на востанието. Нивниот број не бил воопшто мал. Тие кои биле родени надвор од територијата на Државата (хетерохтони) имале високи позиции во администрацијата, додека оние родени на територијата на Кралството (автохтоните) се бореле да обезбедат каква таква позиција во јавната служба (Јовановски, Minov, 2017: 226; Michailidis, 2006: 157). Во Грција постоело значајно јавно чувство дека Грците, но и другите православни балкански христијани, кои дошле во Кралството од другите делови на Балканот, за време и по војната за независност треба да бидат исфрлени од позициите кои ги имале во јавниот сектор, па дури и да им биде одземено грчкото државјанство (Mackridge, 2009: 175). Младите студенти кои дипломирале на Атинскиот универзитет силно се спротивставувале на правото на т.н. Грци родени надвор од државата да заземаат јавни позиции (Kolettis, 2007: 246). Во дискусијата која се водела хетерохтоните сметале дека војната за независност ја засега целата грчка нација, и во Кралството Грција и во Османлиската Држава, и на тој начин тие ги заслужувале политичките права во независната Грчка Држава. Аргументите на автохтоните биле целосно спротивни во однос на другата страна. Тие инсистирале на ограничување на географската област од времето на војната, сметајќи на специфичен регион во

најјужните делови на Балканскиот Полуостров во кој само оние родени во неговите граници имале политички права (Michailidis, 2006: 157).

Колетис, кој и самиот бил хетерохтон, жестоко ја поддржувал казата на оние кои не биле родени во рамките на Кралството. Тој цврсто верувал дека Грци се не само оние кои се жители на Кралството, туку и оние кои живееле надвор од границите на малата независна Грчка Држава (Clogg, 2002: 47).

Во една таква атмосфера, на 14 јануари 1844 година Јоанис Колетис одржал еден говор кој ќе има решавачка улога во развојот на грчкиот национализам и територијалните барања на младата и слаба балканска држава. Тој во својот говор ќе ја спомене Големата идеја (Μεγάλη ιδέα) во контекст на правото на секој народ да има таква идеја, без да образложи што подразбирал под тој термин, иако е јасно дека целта не му била тоа да го стори. Со говорот Колетис сакал да покаже дека грчкото државјанство им припаѓа и на оние кои биле родени надвор од границите на Кралството, а не само на оние кои потекнувале од територијата на новата Грчка Држава (Fleming, 2008: 31). Меѓутоа неговото повикување на Ригас, на востанието од 1821 година кое доведе до создавање на Грчката Држава, како и на предодреденоста на неговата земја да го просветли Истокот како што со нејзиното пропаѓање го просветлила Западот, најверојатно мислејќи на падот на Византија и заминувањето на многумина нејзини поданици на западниот дел од европскиот континент, но и на придонесот на Античка Грција за Европа, набрзо ќе предизвика лавина од промени во грчкото општество на национален план. Постојат две верзии на говорот на Колетис, а ние во прилог ќе ја објавиме онаа со која располагаме.

Како и секој говор или национална програма која има за цел или пак целта произлегува од истиот/истата, така и со говорот на Колетис, барем на почетокот терминот Голема идеја не бил целосно јасен, но многу брзо се разјаснил. Една деценија по настапот на Колетис во грчкото Собрание, во време кога Европа се соочувала со Кримската војна, во Франција се појавила една студија за кралот Отон, кој станал главен протагонист на Големата идеја, односно на територијалната експанзија на малата и недоволно силна и развиена Грчка Држава. Во неа на многу интересен начин се објаснила целта на Големата идеја, како и улогата на грчкиот крал и тамошните политичари (Forcade, 1854).

Неговиот говор, целите и резултатите од истиот и денес се тема на размислувања помеѓу научниците. Ели Скопетеа забележала дека не постои соодветна сигурност во погледот на содржината на Големата идеја иако постојат многу толкувања и дефиниции, но не и од самиот Колетис (Skopetea, 2005: 195). Од друга страна може да бидеме сигурни дека говорот на Колетис и употребата на терминот Голема идеја имал за цел да покаже дека требало да дојде до ослободување и обединување на поробените Грци. Интересно е да се забележи дека Плумидис во својата статија посветена на овој говор нагласил дека истиот бил вдохновен од делата на Ригас Велес-

тинлис и борбата за независност од 1821 година (Πλουμίδης, 2018 : 556). Според него говорот на грчкиот политичар имал за цел и да ја премости дупката помеѓу нацијата, грчкото племе од една страна и Грција од друга страна (исто). За Флеминг со т.н. Голема идеја била поттикната територијалната експанзија која имала за цел да ја возобнови Византија (Fleming, 2008: 31). За Леонтис говорот на Колетис е идеологија на национализмот, кој ги става во иста замислена територија и Грците кои живееле во рамките на Кралството Грција, како и оние кои живееле во Османлиската Држава, односно териториите кои на кој било начин биле поврзани со грчката историја (Leontis, 1995 : 76). Од друга страна е интересно размислувањето на Родерик Батон во поглед на говорот на Колетис. Според него, во говорот на Колетис, далеку од тоа да ја дефинира нацијата, употребил националистички јазик соодветен на времето, поставувајќи барање за етнички базиран идентитет (Beaton, 2019: 128). За него е нејасно како овој идентитет се поврзува со фразата Голема идеја, која за Батон чудно висела во воздухот. Тоа покажува дека самиот говор на Колетис предизвикал нејаснотии кои подоцна, со развојот на Големата идеја, биле расчистени. Сепак за Батон, Големата идеја ќе биде програма за национална експанзија со мисла младото Грчко Кралство да прерасне во империја како онаа на Византија, една православна сила со центар во Константинопол (исто: 129). Во оваа насока интересно е и мислењето на Јоанис Зелепос, според кого, недостатокот на појасна суштинска програма била силата на „Мегали идеја“. Тој смета дека ова мото дозволуваше различни толкувања, а може да послужи како идеолошка врска во општество кое инаку беше лошо интегрирано и карактеризирано со силни внатрешни противречности (Zelepos, 2014: 63). Трајкова смета дека на прв поглед во самиот говор на Колетис нема дискриминација кон другите балкански народи, поврзувајќи го своето размислување со делот од говорот каде се споменува Ригас Велестинлис, за кого и денес се водат дискусии дали е поборник за една балканска федерација или пак е еден од основоположниците на грчкиот национализам (Трајкова, 20: 229). Сепак таа смета дека иако на почетокот оваа идеја е ослободителна сама по себе, таа ќе се развива како националистичка и агресивна кон другите балкански народи (исто: 230). Анализирајќи го текстот на говорот на Колетис, но и причините за истиот, како и последиците, Петрунина забележува дека терминот Голема идеја содржи три определувања – на политички план таа значела страстна желба за постигнување на единството на нацијата, потоа историско потврдување на тоа единство и на крајот во неа се содржи историската мисија на Грција како посредник помеѓу Истокот и Западот (Петрунина, 2010: 325). Тука повторно би го споменале Плуמידис. Според него една од поважните цели на Големата идеја била акцијата за цивилизирање на Истокот, односно за пренос и промоција на западната култура која им припаднала на Грците (Πλουμίδης, 2018: 558-559). Константинова смета дека основниот постулат на Големата идеја бил: „слободната Грчка Држава треба да се прифати единствено и само како јадро околу кое

ќе се обединат Грците за да ја воскреснат територијалната целост, воената сила и културната супериорност на една Грчка Империја“ (Константинова, 2008: 47).

Сепак во целиот говор има и една друга приказна, која ретко се спомнува. Како што напишав погоре, постојат два документа за говорот на Колетис, од кој ние ќе го објавиме тој со кој располагаме. Пишувајќи на оваа тема и на содржината на терминот Голема идеја, Скопетеа вели дека во спорното излагање, така како што е пренесено, таа не се употребува како термин, освен во мерка во која е прифатлива за аудиторитумот (Skopetea, 2005: 195). Всушност таа забележала дека говорот во кој го употребува терминот Голема идеја, Колетис го искористил за постигнување на што подобри резултати на претстоечкото гласање (исто: 196). Доколку го прифатиме ова тврдење на грчката историчарка, а нема зошто да се спротивставиме, тогаш може да се заклучи дека говорот во кој била промовирана грчката Голема идеја, со тек на време станал движечка сила на грчкиот национализам, кој тогаш бил во повој, придонесувајќи за големи промени на Балканот и во Егејот, промени кои влијаат и на денешницата.

Сметаме дека доаѓањето на Колетис на чело на грчката Влада во август 1844 година придонело за почнување на активности кои ќе се покажат како решавачки во идното обликување на тоа што е Големата идеја, посебно кога е во прашање територијата која би требало да биде опфатена во идната голема Грчка Држава. Скопетеа пишува дека владеењето на Колетис со Грција значајно придонело за нејзино востановување (Skopetea: 196). Всушност Колетис, како премиер, сакал да покаже дека Грција е апостолот кој требало да ги ослободи поробените Грци и да ги обедини во една голема и силна империја и во таа насока требало да биде покажувано дека Владата ја одгледувала и работела на нејзиното остварување како нејзина примарна задача (Βερεμης, Κολιοπουλος, 2006: 134 - 135)

За волја на вистината Колетис умешно ја користел Големата идеја со цел да ја зачува стабилноста на сопствената влада, поттикнувал одредени антиосманлиски активности, за кои и тој и Владата во Цариград биле свесни дека не можеле да го нарушат територијалниот интегритет на Османлиската Држава (Βερεμης, Κολιοπουλος, 2006: 226 – 227). Ова размислување на Веремис и на Колиопулос се поклопува со претходното на Скопетеа, односно Колетис умешно ја користел Големата идеја за внатрешнополитички потреби. Тоа ќе се покаже како добра основа за понатамошното користење на националното прашање во внатрешната политика на земјата. Сепак, историјата и фактите и нивното толкување секогаш имаат повеќе од една страна. Иако, како што напоменав, Колетис ја користел Големата идеја и за внатрешнополитички потреби, постоеле интелектуалци кои сметале дека неговата активност за националното прашање не е доволна или пак не постои. Така на пример познатиот грчки интелектуалец Александрос Суцос, во 1845 година напишал една песна во која го критикува и

Колетис кого заедно со Маврокордатос и Меткакас ги нарекува мравки на кои им се потсмеваат муслиманите (Politis, 2021: 265).

Српскиот историчар Терзиќ, во неговата книга посветена на српско-грчките односи, забележал - ако Колетис го сметаме за татко на политичката кованица Голема идеја која ги одразувала грчките национални тежнења, тогаш грчките интелектуалци биле тие кои на овие тежнења им давале соодветна идејна содржина (Терзиќ, 1992: 77) Терминот Голема идеја ќе се однесува на обединување на териториите кои биле сметани за грчки и на Балканот и во Мала Азија, а како изговор ќе се користи и влијанието на грчката култура во овие области (Gourgouris, 2021: 145).

Кога се во прашање интелектуалците, Гургурис смета дека грчкото општество било опфатено од огнот на Големата идеја, а нејзиното влијание кулминирало во повеќетомната историја на грчкиот народ на основоположникот на грчката современа историографија Константинос Папаригопулос (исто). Името на Папаригопулос е поврзано со Јоанис Колетис, а со тоа и со Големата идеја, не само од идеолошки и националистички причини. Папаригопулос, како хетерохтон Грк го загубил своето работно место веднаш по стапувањето на сила на Уставот од 1844 година. Грчкиот историчар жестоко ја поддржувал работата на Колетис, здобивајќи се со неговата наклоност. Како резултат на тоа Папаригопулос нашол работа како професор во гимназија во Атина во 1846 година (Jovanovski, Minov, 2017: 231). Тој никогаш нема да ја заборава помошта на Колетис, па така во предговорот од вториот том на неговата Историја на грчкиот народ, Папаригопулос пишувал за улогата на споменатиот грчки политичар во појавувањето на Големата идеја (Skopetea, 2005: 196-197). А токму Папаригопулос ќе биде еден од поставувачите на идејата за континуитетот на грчката нација од антика до современото време. Леонтис точно забележува, како што замислената територија се зголемувала во обем, така Големата идеја ги поврзувала новите Грци со нивното минато, Грците од времето на османлиското владеење, како и со оние од византиската ера (Leontis, 1995: 76).

Големата идеја од самиот почеток се перципирала како иредентистичка програма која повикувала на национално обединување на сите Грци. Според Стураити и Казамијас, нејзиниот концепт бил поврзан со визиите за империјалната големина поврзан со Византија (Stouraiti, Kazamias, 2010: 12). И не само тоа, туку по говорот на Колетис доаѓа до инкорпорирање на Византија, и на Античка Македонија во грчкиот идентитет и минато. Во таа насока целосно се согласуваме со мислењето на Константинова дека пред историската наука во Грција била поставена задачата да се спротивстави на теориите кои ја загрозувале Големата идеја, да ја оправда истата и да ѝ даде национално значење, а со тоа да помогне во зајакнувањето на постоечките политички и општествени структури во земјата (Константинова, 2008: 48). Многу брзо по говорот на Колетис доаѓа до почетокот на рехабилитација на Византија во грчката историја, традиција, фолклор и

јазик. Јонскиот Грк Спиридон Замбелиос во 1852 година ќе ја објави книгата во која имало грчки народни песни од средновековието. Токму во оваа негова книга тој забележал дека грчкото минато требало да се подели на три епохи – нова, средновековна и античка (Ζαμπελίος, 1852: 20). На тој начин било вметнато средновековното минато односно Византија, како неподоен услов за покажување на континуитетот на грчката нација од антиката до современиот период. Основоположникот на современата грчка историографија Константинос Папаригопулос, личноста која била блиска до Колетис, одиграл решавачка улога во рехабилитацијата на Византија и нејзиното вметнување во историјата. Скоро три од петте тома на второто издание на ова дело, завршени во периодот 1885-1887 година, биле посветени на Византија (Јовановски Додовска, 2017: 116). Неговата рехабилитација на Византија и нејзиното вметнување во грчкиот континуитет од антиката до современоста имала големо, ако не и решавачко, влијание врз грчката политичка мисла (Kitromilides, 1998: 31). Името на Папаригопулос е поврзано и со вметнувањето на Античка Македонија во грчката историја, традиција и идентитет. Пред говорот на Колетис и промовирањето на Големата идеја, во Грција поголем дел од интелектуалците, вклучително и самиот Папаригопулос, ја сметале Античка Македонија како непријател на Стара Грција. Меѓутоа говорот на Колетис го променил погледот кон Старата Македонска Држава и кон Античките Македонци. Папаригопулос во 1853 г. во еден училиштен учебник напишал дека кралот на Македонија Филип, кој во 338 г. пр. н. е. ја наметнал својата власт над цела Грција, не бил странец. Македонците, иако не биле спомнати во пораните фази, всушност биле Грци (Παπαρρηγόπουλου, 1853: 57). Оваа позиција на грчкиот историчар станува основа за понатамошното гледање на Античка Македонија како дел од грчката историја, традиција и култура. Како што забележал Рудометов, промената на позицијата за Античка Македонија била во насока на обезбедување грчкото единство (Rudometof, 2001: 108). Ние тука би додале дека преоценувањето на минатото на Античките Македонци било и во насока на докажување на правото на Грција врз Македонија како историска грчка земја. Може да заклучиме дека говорот на Колетис довел до преоценување на улогата на Античка Македонија и на Византија во грчкото минато и нивно вметнување како неразделен дел од истото. Овој процес можеби ќе се случел, но прашање е дали без говорот на Колетис тој процес би бил забрзан како што се случило во средината на 19 век.

Грчките интелектуалци, многу брзо по говорот на Колетис започнале да пишуваат за границите на обединетата и голема Грчка Држава. Најверојатно тоа го сметале како своја должност. Истакнатиот грчки интелектуалец, Александрос Суцос, кој несомнено бил под влијание на зборовите на Колетис, иако како што видовме и го критикувал во брошурата „Панорама на атинското народно собрание“ нагласил: „Нашиот трон остана таму. Нашиот религиозен водач – патријархот остана таму. Големите столбови на зградата Јонија, Тракија, Бугарија, Епир, Македонија и Теса-

лија останаа таму. Ние натаму треба да ги насочиме очите...“ (Данова, 1980: 90). Влијателниот интелектуалец Клеоменис Икономос во својата брошура „За задоволување на Турција или за војна против Турција“ истакнал дека ја посветува на „целиот грчки народ во слободна Грција, на целото Средоземно Море, Мала Азија, Тесалија, Епир, Македонија, Албанија, Јонските Острови, Тракија, Србија, Бугарија, Дакија и Сирија“ (исто, 105). Познатиот грчки политичар Александрос Маврокордатос, можеби единствениот фанариот кој успеал во грчката политика, во 1848 година испратил Меморандум до грчкиот крал во кој, покрај нагласувањето на појавата на опасноста од Словените по грчките интереси, забележал дека Грција морала да ги анектира Тесалија, Епир, Крит и Македонија (Vikelas, 1893: 309-313). Латрис, учесник во ослободителното востание од 1821 година, во една своја книга од 1855 година, истакнал: „Велејќи Грција, како што повеќе пати кажавме, секогаш ги подразбираме... на север – Дунав, Црна Гора, границите на Србија и Црното Море, на исток – планините на Скитија и Аман и Еуфрат Кападокиски преку кои Грција се одделува од Ерменија и Сирија како и преку Дунав од Дакија, на запад – Јадранот или Јадранскиот Залив и Јонското Море, а на југ Средоземното Море“ (исто, 175). Професорот на Правниот факултет на Атинскиот универзитет, Николаос Сариполос, во еден разговор со грчкиот крал Георгиос I во неослободена Грција ги вклучил Крит, Тесалија, Епир, Тракија, Македонија, Црното Море до Трабзон, Мала Азија, Егејските Острови и Кипар. Говорот на Колетис предизвикал лавина од идеи до каде треба да се протега идната зголемена Грчка Држава. Ова покажува дека истиот бил доживеан како повик за национално обединување и територијална експанзија на Грчката Држава, што во иднина и ќе се случи.

Читајќи го самиот говор на Колетис, како и литературата посветена на истиот, се поставува едно прашање – дали грчкиот политичар тоа го направил само заради проблемот помеѓу автохтоните и хетерохтоните граѓани на Грчката Држава или тој имал идеи и желба за територијална експанзија на Грција? Со колегата Минов, пишувајќи за Колетис, забележавме дека неговиот говор во грчкото Собрание не била случајна промоција на желбата за територијалното проширување на Грчката Држава на сметка на Османлиската (Jovanovski, Minov, 2017, 227). Истражувајќи ја биографијата на Колетис лесно е воочливо дека тој не ги замислувал границите на Грчкото Кралство од 1832 година како конечни. Тој во неговиот разговор со францускиот политичар Гизо, со кого бил и пријател, забележал дека од границите на неговата држава го гледа поробеното место каде бил гробот на неговиот татко (Guizot, 1865: 244). Исто така, кога бил повикан да го даде своето мислење за Атина како нова грчка престолнина, тој без никакво размислување се спротивставил на таа можност, сметајќи дека Константинопол треба да биде центар на грчкиот свет и држава (Doumanis, 2010: 180). Од друга страна треба да се напомене дека тој бил свесен за целата ситуација во својата земја и на меѓународен план. Колетис

сметал дека големата идеја и територијалната експанзија ќе се оствари во оние моменти кога за тоа ќе има услови, кои не постоеле во времето кога тој бил на чело на грчката Влада, признавајќи дека во тие моменти можела да исчезне неговата држава (Guizot, 1865: 299).

На крајот би сакале да го поставиме прашањето дали Големата идеја е самостојна грчка инвенција или пак била дел од тогашното време. Одговорот може да го најдеме во пишувањето на Димарас, Терзиќ и Гургурис. Анализирајќи ги причините за говорот на Колетис, како и целите, Димарас забележал дека е можно терминот Голема идеја кој Колетис го употребил во својот говор, да произлегол од неговиот престој во Париз, како грчки амбасадор, каде бил во контакт со француски интелектуалци и читал обемна литература каде се сретнува тој термин (Δημαρσ, 1982: 409-411). Според Терзиќ, најверојатно не било случајно што во истата 1844 година се појавиле националните програми на три балкански народи – Србите, Грците и Бугарите (Терзиќ, 1992: 60). Тука само би прокоментирале дека Начертанието на Гарашанин беше национална програма, напишана под влијание на полската емиграција и остана тајна сè до почетокот на 20 век, додека Големата идеја е термин од говор на грчки политичар во Уставотворното собрание. Надополнувајќи го напишаното од српскиот историчар, ќе се обидеме да го дадеме одговорот на прашањето за оригиналноста на идејата. Грчкиот интелектуалец Статис Гургурис смета дека Големата идеја не е грчка иновација, туку одраз на секој националистички идиом. Според него „панславизмот“ на Русите или поимот „империја“ на Англичаните се исто така големи идеи – израз на експанзионистички идеи (Gourgouris, 2021; 146). Тоа значи, а иднината покажала дека и грчката Голема идеја била експанзионистичка во нејзиното битие, настаната во време кога настанувале такви идеи, а и самиот Колетис изјавил дека секој народ има своја голема идеја. Кога ќе погледнеме колку неговиот говор предизвикал промени во погледите на Грците за минатото на Античка Македонија и на Византија, како и колку се развиле дебатите до каде треба да се протеге идната Грчка Држава или Империја, може да заклучиме дека внимателното читање на неговиот говор ни дава одговор на прашањето дали е националистички или не. Одговорот е потврден. Промените во регионот, на територијален и етнографски план, во следните децении само го потврдуваат нашето мислење.

Текстот на говорот на Јоанис Колетис во грчкото Уставотворно собрание

Кога ќе се сетам на часот, на тој час кога бев повикан под заклетва да се борам за независноста на татковината, ми се крева косата; јас се заколнав, вие се заколнавте мои господа, сите со сè наше, дури и нашиот живот да го заложиме за слободата на Хелените, на целокупното христијанство. Сè уште се живи многумина од нас, кои тогаш ја дадоа таа заклетва; сите вие

можеби се заколнавте. Таа заклетва, таа света заклетва, мои господа, мораме денес да ја оствариме, кога го имаме основањето на нашата политичка егзистенција, поставувањето на нашето политичко уверување како основа за нашето обединување. Да, мои господа, имаме две евангелија, едното му припаѓа на нашата вера, другото на нашата држава. Според географската положба Грција треба да се гледа како средиште на Европа; од десната страна допира до Западот, а од левата го опфаќа и го поврзува Истокот. Се чини дека ѝ беше судено на Грција, при нејзиното пропаѓање да го осветли Западот, а сега при нејзиното повторно раѓање да го осветли Истокот. Ние сме тие, мои господа, кои живееме во славната Грција; и нам ни е оставено, на Истокот да му овозможиме благородничко образование. Заради важноста на секоја заклетва и заради остварувањето на секоја голема идеја не ги слушнав пратениците на претходните собранија да зборуваат за проблемите на провинциите туку за доброто на целокупното христијанство. Ах! Колку многу сакам, Германос, Заимис и сите други херои, чии имиња нè потсетуваат на нашата ослободителна борба да се тука и да нè слушаат за што се расправаме и како сакаме да ја задушиме Големата идеја, која треба да ги воодушеви нашите срца. Каде сте, Колококтронис, Заимис, Ипсилантис, Боцарис, Караискакис, Мијаулис, каде сте сите вие, кои Големата идеја ве повика на оружје? Кога ќе се сетам на песната на Ригас, моето срце од возбуда почнува силно да чука!

Навистина! Бевме поврзани во една душа, се фативме за оружје и ја постигнавме, ако не во целост, тогаш делумно, нашата цел, за слободата на сите Хелени, за слободата на христијанството станавме една душа, а сега се караме, за што се караме? Ни поминува драгоцено време, зошто? За да разграничиме кои се Грци, а кои се христијани, а кои ние самите? Ние, кои го зедевме знамето на нашата татковина во рака, за да им овозможиме слобода на сите верници христијани. Нели сите дадовме заклетва, во која учествуваа сите тие Грци, чии очи сега се насочени кон нас, за да видат дали ќе ја следиме нашата заклетва, дали ќе ги исполниме нашите ветувања? Воден од оваа мисла, сметав дека е моја должност како патриот, да го кажам моето мислење на овој начин како што го кажав и завчера околу прашањето за црквата, а исто така како што го кажав моето мислење во времето кога бев министер и кога се работеше за одредување на градот резиденција на Кралството, кое како доказ може да се најде во Државниот архив. Овие мои две дадени мислења докажуваат колку сум останал верен на мојата заклетва. Моите намери се такви, кога би било можно, да ги отворам вашите гради и да ја најдам заклетвата закопана во вашите срца, а зошто и да не ја најдам, затоа што сте пратеници на еден народ чии предци се докажаа како најсовершенно образовани луѓе. Откако тие толку многу направија за постигнување на големата цел на христијанството, се карате за државно-правната одредба - „Кој е Грк?“ Вие кои сте тука собрани, а каде? Вие чијашто среќа стана да се зафати бината за говор, а каде? Во Атина, да во Атина! Треба ли уште да ви кажам, кои биле Атињаните и

каде морале да стигнат? Поради тоа што и јас сум Грк и им зборувам на Грци, нема да ве навредам мои почитувани пратеници. Во Атина имаше сè што се однесува на образование на луѓето. Луѓето кои живеат во Атина направија такви херојски дела, чие повторување до ден денес не е направено. Атина, а со неа и цела Грција, поради што, за жал, не можеше да се направи една целина, едно тело, западнаа во уништувачки караници и граѓански војни. Тие паднаа, а со нивниот пад ја осветлија земјата. Еден народ, кој со неговиот пад осветли многу други народи, денес повторно се исправа, и не како што порано беше поделен во многу мали држави, туку како обединета држава со сопствена влада, религија и засекогаш со устав гарантирана политичка егзистенција. Дали тој кој поседува грчко срце, а тоа чука во сите вас, треба сега да се занимава со тесногради и недостојни за неговиот углед и угледот на грчкиот народ идеи, и кога? Во една епоха кога Западот е наелектризиран од звукот на нашето оружје, и брза да не поддржи и тоа со чувство на препознатливост, поради тоа што движењето тргна од изворите на хеленската просветеност. Народите на Западот сочувствуваа со нашите страдања, нивните влади ја поддржаа постапката нам да ни се подаде рака, на повикот на внатрешниот глас: „Еден народ како Грците не треба повеќе да гние во ропство.“ Нели народите не поддржаа со сите можни средства и дадоа жртви од секаков вид? Кога би имале можност, мои господа, да го погледнете целиот цивилизиран свет, ќе го почувствуваат неговото сучуство и ќе се восхитуваат на неговиот филхеленизам. Осум години, мои побратими пратеници, престојував во еден дел од европскиот свет и не сум во состојба да ви го опишам нивниот ентузијазам, и ова е праведно, поради тоа што нашата борба беше толку голема, што насекаде сè уште има наследници на нашите предци. На моето патување во Палерма сретнав население од 16 000 грчки колонисти, кои не можејќи да го издржат ропството пребегале таму пред еден век. Со свеќи во рацете овие колонисти се качуваат за Велигден на една блиска висока планина и ги упатуваат нивните погледи кон Грција со повикот: „Христос воскресна! Кога Грција ќе воскресне за повторно да го поздравиме?“ Овие Грци гледаат сè уште накај нашата земја, а ние размислуваме кој треба да се смета за Грк? Некои ги сметаме за Грци, а други за „не-Грци“, бидејќи последните поради околностите, географската положба, поради нивниот мал број на население во непријателска територија беа спречени да земат учество во нашата борба?

Сојузничките сили го слушаа гласот на нивните народи, и се одлучија за потврда на нашата слобода. Помеѓу другото веќе беше време поради тоа што постоеше ужасна опасност. Непријателите ни се доближија за да не исплеват, но не, тоа не беше можно, затоа што сè уште ги гледам Пелопонесците на планините, кои по сокривањето на нивните семејства на недостапни места, ја продолжуваа борбата и секој ден 20, 30, 50, 100 непријатели ги испраќаа во подземниот свет. Да, за честа на еден генерал, кому му припаѓа одликувањето, да биде пратеник на народот во ова собра-

ние, кажано е дека непријателскиот старешина му ветил два милиона, ако го предаде Нафплион, тогаш последното преостанато упориште. Тогаш тој доби одговор дека нема да го предаде азилот на слободата. За слободата на сите, пријатели мои, сите дадовме заклетва: околностите на нашата политика ни ја наложија обврската да ја ограничиме нашата заклетва до одредена демаркациска линија. Протоколите ја одредија нашата територијална ширина, тие го дозволија правото на подигање на штит на христијаните и Грците, кои иако се бореа, жртвуваа и ја преживеаја најтажната судбина - да останат надвор од границите, беа осудени и тоа не само во европска Турција, туку и во Азија, не само во грчките територијални делови туку и во Црна Гора затоа што дотаму досегна одекот на песните на Ригас. Да се потсетиме на Дервенакија. 40 000 непријатели ја преплавија земјата за да ја искоренат слободата, но беа поразени, а од кого? Од Пелопонесците и од другите. Никитас за време на една афера го добил прекарот јадач на Турците. Со каков жар Хаси Христос зеде учество во секоја битка и се бореше на страната на Никитас со Бутарите! Секое дело, секое херојско дело, сите жртви го добија вниманието од Европа и затоа протоколите за правото на преселба се развлекоа на сите делови на Османлиската Држава.

Во вакви услови, мои побратими пратеници и соборци и ти, нов род, кој гордо ќе ги следиш твоите предци, кои ја подготвија независноста на народот, дали е праведно, дали е разумно, да се фрла прашањето во решетката за плева: Кој е Грк? Кој има, а кој нема на тоа право? Кому му припаѓаат граѓанските претправа, а кому не? А од кого се поставуваат вакви прашања? Од нас, кои се фативме за оружје, се здруживме со заклетва, во пресрет на сите национални конгреси (кои завршуваа со заклучокот: „Секој кој верува во Христос е Грк“) ја дававме нашата заклетва! Ние, велам јас, треба да ги решиме таквите прашања, а што е повод за тоа? Колку што можев јас да заклучам од сите досегашни модификации, тоа е само постоечката неправедност при заземањето на државните функции. Да, мои пријатели, исто така и јас со ова потполно се сложувам, притоа се случила неправедност, но мора ли поради тоа да се дебатира кои Грци треба да ги уживаат граѓанските права? Не сме ли во состојба да го пронајдеме видот и начинот, со што ќе ја спречиме сега и во иднина секоја лоша состојба? Чие име е заведено во големиот список на Етериите, нели е тој Грк? Не ја ли положија истата заклетва како ние? Знаеме ли каде се наоѓаат светите мажи? Ги нарекувам свети, затоа што за време на положувањето на нивната заклетва мечот веќе беше размавтан над нивните глави. Што ги натера пред неколку дена да гласаат за соединување со Големата црква? Која е таа возвишена мисла, која живее во градите на секој Грк? Тие со тоа имаат намера да му дадат на знаење на целокупното христијанство дека не му се неверни и дека според обврската прифатена со заклетвата се една душа со христијанството. Од една страна донесуваат такви пофални заклучоци, а од друга страна дебатираат за граѓанските права на Грците поради тоа

што при доделувањето на државните функции се појавуваат партиските интереси.

Пред неколку дена во мојата куќа дојде една сиромашна жена со своето дете. Нејзината состојба ја потврдуваше нејзината сиромаштија. Јас ја прашав која е? Таа ми одговори, јас сум сопругата на капетанот Георгаки од Олимп. Сопругата на капетанот Георгаки од Олимп! На тој јунак, кој ви е познат на сите вам, на целокупниот Панхелениум? На тој капетан Георгаки, кој по убивањето на голем број непријатели, запали оган и се запали со своите соборци? Детето на тој херој дошло во 1843 година во Грција и не треба да ги ужива граѓанските права? Дали некој од нас ќе му ги оспори? Дали некој ќе има храброст за тоа? Го наведов само овој пример, но има уште вакви, многу вакви. Толку многу дена веќе дебатираме за да донесеме заклучоци, да вметнеме членови во Уставот, кои откако еднаш ќе бидат прифатени, ќе го спречуваат министерот на примање на такви индивидуи, кои поседуваат неоспорни права. Што им докажуваме со тоа на силите, кои ни ја отворија патеката и ни кажуваат – ах! Не се осмелувам да кажам, дозволете ми, да преминам со молчење. Вие ќе имате исти чувства со мене – а ние сакавме да си ја затвориме оваа патека? Протоколите подготвени за нашата независност ги прифаќааме, а останатото не треба да го има нашето сочувство. Одмерете, размислете, што би кажале на ова силите – неофицијално – „не ви поставивме рампи, и кога самите би сакале“ – не смеам, да се изразам, како што сакам и како што мислам. Кому ќе му користат овие преговори? Ах! Тоа го сфаќате, тоа го знаете самите, а кој ќе се погрижи, кој ќе поттикне, смеам ли тоа да го изговорам/исто така и ова ви е јасно, и самото тоа припаѓа кон тие работи кои не смеам да ги изоставам. Кога некои зборуваат се обраќаат кон „не-Грците“, ништо не зборуваат. Само јас знам кому се обраќам со мојот говор. Тие убедувања, тие намери мене како и на христијанството му се познати.

Религијата, нашата света религија, чуварот на нашето национално единство, нè спои сите нас христијани; слободата треба ли да нè разедини. Дали во Атина родената слобода треба да направи раздор помеѓу нас, за да ги оспориме граѓанските права? Кому? Нам самите. Религијата и слободата одеа рака под рака за време на ослободителната борба. Нашите паликари водеа едно знаме, а нашите митрополити, опашани со меч, како што самите видовме, водеа друго, а сегашните спорни прашања сега да ги нафрлиме ако сакаме да ги вклучиме во нашиот државен Устав? Што ќе кажат за ова нашите потомци, сите родови на човештвото, а првенствено родот кој е наш непосреден наследник? Некои мислат дека грчкиот народ го бара неговото право, а кој, мои господа не го знае грчкиот народ? Никогаш, никогаш и никогаш нема да ги оспорува правата на своите сограѓани. Овој народ е воден од различни индивидуи, припадници, како на отпорот, така и на граѓанството и никогаш не ги скратувал или приспособувал правата на неговите другари по вера. Не смеам да бидеме неправедни кон грчкиот народ, како што имав прилика во многу ситуации да видам, кој ужива едно

добро реноме, а во однос на неговите национални интереси се води со три збора. Кога треба да биде преземен воен поход ќе гласи: „Дајте ни плата; татковината нема за плата; и покрај тоа ќе маршираме без плата.“ Излишно е, да им зборувам понатаму на вашите длабоко чувствителни срца. Ме боли грлото и не верувам дека би можел да бидам во состојба да ви образложам сè што досега кажав, и покрај тоа изгледа дека моите физички сили се зајакнати со исправноста на моите убедувања. Тоа што вие го чувствувате, тоа што го знаете, го повикав од вашата меморија и уште на малку работи сакам да ви обрнам внимание, и дозволете ми да бидам отворен во моето излагање. Кога, мои господа, причината за нашите дебати би била чиста вистина, тогаш немаше да имаме пред вас досега 40 барања за модификација. Вистината не може да биде сокриена, затоа што е единствена, таа ќе биде откриена. Беа поставени 40 барања за модификација, поради тоа што ние се движиме во еден измамнички круг и не сме во состојба да се вратиме кон редот и да ја откриеме вистината, која може да произлезе од 40-те барања за модификација.

Ние сме во постојано движење, а ништо не извршуваме. Познато ви е колку грчки поданици престојуваат во Турција. Дали сте го прашале за тоа нашиот дипломатски пратеник? Дали сте го прашале како се разбира со нив? Илјадници, мои господа, престојуваат таму и на дипломатскиот пратеник му приредуваат не мали главоболки, нивната заштита е тешка задача и ние сакаме тоа да го изговориме во нашиот Устав, дека е неправедно за дипломатскиот пратеник да има главоболки за да им овозможи заштита на неговите грчки земјаци? Нашите преговори не се случуваат во тајност, слушатели и печатот се присутни. Сакате ли да кажете дека со нашите собраниски заклучоци се поставува спротивно однесување на она на нашиот дипломатски пратеник? Сите сакаат да дознаат дали сме ѝ останале верни на нашата заклетва, дали ги одржавме нашите ветувања, а ние го губиме нашето време и секој настојува да го направи тоа и да покаже дека е способен да изнајде модификации. Скапоцени, длабоко чувствителни Грци! Нели е една ваква состојба тажна? Дозволете да ја спречиме неправедноста, да го спречиме во иднина нејзиното напаѓање, но не со тоа да го извалкаме евангелието на нашата политичка егзистенција, тоа е свето и партиските и страсните елементи не треба да бидат прифатени! Сите неправди се случуваат со намера, често од неразумност, баварското господство направи многу такви, а за да дојдеме на крајот, се чувствуваме принудени, да преземеме ефикасни средства, а самата изведба се случи на многу национален начин, да ние во еден момент со музичка поддршка и изведба на танци ја баравме правдата и тука се здруживме. Владата ќе биде составена од Грци, многу од нас ќе бидат прогласени за народни пратеници. Владата и Сенатот, исто така, ќе бидат составени од грчки граѓани. Кралот нема да може да каже дека овој или оној го назначувам за гувернер на областа, овој или оној за друга служба. Домот на пратениците ќе ѝ дише во врат на Владата, пратениците ќе служат како заштитна стража, ако се

случуваат неправилни назначувања, пратениците тивко ќе им забележат на министрите, доколку последните немаат слух за тоа и сакаат да направат и други неправилности, тогаш претставничкиот дом ќе прогласи дека министерот не ја ужива повеќе неговата доверба и министерот ќе падне. Од продолжувањето на овие дебати се плашине, од кого? Од нас самите, за да не направиме неправда.

Со сето тоа, мои господа, не му противречам на вашето мислење дека треба да се употреби лечење на лошото и да биде направено задоволувањето. Јас самиот гласам за тоа евангелие на нашата политичка егзистенција да изгледа беспрекорно и да се донесе еден заклучок, кој, како последица, би помогнал во пречистување на службата и би ја задолжил Владата во иднина да одбегнува слични нерегуларности. Во спомен на нашата заклетва ќе се вратиме на патот на правдата, на желбите на сите, одговарајќи со одлуки во духот на христијанството и нашата голема иднина и поенергично ќе одиме кон остварувањето на големите цели на нашата татковина.

(Alexander Clarus Heinze, *Der Hellenische Nationalcongress zu Aten in den Jahren 1843 und 1844*, Leipzig, 1845, p. 160- 169)

Bibliography

- Данова, Н., 1980, *Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век*, Наука и изкуство, София
- Јовановски, Д., 2005, *Грчката балканска политика и Македонија 1830-1881*, Бато и Дивајн, Скопје
- Јовановски, Д., Додовска, И., 2017, *Свртување кон средновековното минато – случајот на Грција. Политика, идентитет, историја, образование, територија*, во Панов, М. (уредник), *Византиската мисионерска дејност и европското наследство*, Евро Балкан, Скопје, 110-120
- Константинова, Ј., 2008, *Балканската политика на Грција в крај на XIX и началото на XX век*, Фабер, Велико Търново
- Петрунина, О., 2010, *Грчешката нација и государство в XVIII–XX вв.: очерки политического развития*, КДУ, Москва
- Терзић, С., 1992, *Србија и Грчка. Борба за Балкан*, Историјски институт, Београд
- Трайкова-Јоанина, В., 2018, *Българо-грчкиот национален сблъсък в Македонија и неговите корени. С особен поглед върху проявите на грчкиот национализъм*, Булга медиа, София
- Beaton, R., 2019, *Greece : biography of a modern nation*, The University of Chicago Press
- Clogg R., 2002, *A concise history of Greece*, Cambridge
- Doumanis, N., 2010, *A History of Greece*, Basingstoke
- Fleming, K., E., 2008, *Greece--a Jewish History*, Princeton University Press
- Forcade, E., 1854, *La roi Ohon et la Grece dans la question d'Orient*, *Revue des Deux Mondes*, v. 7/2, juillet, 377-411
- Gourgouris, S., 2021, *Dream Nation. Enlightenment, colonization and institution of Modern Greece*, Stanford University Press
- Guizot, M., 1865, *France under Louis – Philippe. From 1841 to 1847*, London
- Heinze, A., C., 1845, *Der Hellenische Nationalcongress zu Aten in den jahren 1843 und 1844*, Leipzig
- Jovanovski, D., Minov, N., 2017, *Ioannis Kolettis. The Vlach from the ruling elite of Greece*, *Balkanica Posnaniensia*, XXIV, 221-239
- Kitromilides, P., 1998, *On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great idea in: D. Ricks and P. Magdalino (ed.) Byzantium and the Modern Greek identity*, Ashgate Publishing, 1998
- Ioannis Kolettis, 2007: *Of this Great idea*, in: *Discourses of collective identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). National romanticism. The formation of National movements*, eds. B. Trencsenyi, M. Kopeček, Budapest, vol. 2.
- Leontis, A., 1995, *Topographies of Hellenism: mapping the homeland*, Cornell University Press
- Mackridge P., 2009, *Language and national identity in Greece 1776–1976*, Oxford

- Michailidis, I., 2006, The formation of Greek citizenship in 19th century, in: *Citizenships in historical perspective*, Ellis, S., G., G. Hálfdanarson, A. K. Isaacs, Pisa
- Politis, A., 2021, The Greek “Great idea” of irredentism up against defunct Philhellenism (1850-1880), in: Vöhler, M., Alekou, S., Pechlivanos, M. (ed.), *Concepts and Functions of Philhellenism. Aspects of a Transcultural Movement*, De Gruyter
- Roudometof, V., 1998, Invented traditions, symbolic boundaries and national identity in Southeastern Europe: Greece and Serbia in comparative historical perspective 1830-1880, *East European Quarterly*, 32/4, 429-468
- Roudometof, V., 2001, *Nationalism, globalization and orthodoxy. The social origins of ethnic conflict in the Balkans*, Westport
- Skopetea, E., 2005, “Uzor kraljevina” I velika ideja, Pojavni oblici nacionalnog problema u Jeladi (180-1880), Filip Višnjić, Službeni glasnik, Beograd
- Stavrianos, L., 2000, *The Balkan since 1453*, London
- Stouraiti, A., Kazamias, A., 2010, The imaginary topographies of the Megali idea: National Territory as utopia in: *Spatial conception of the Nation. Modernizing Geographies in Greece and Turkey*, I.B. Tauris, London, New York, 11-34
- Vikelas, D., 1893, *La Grece Byzantine et moderne: Essais historique*, Paris
- Zelevos, I., 2014, *Kleine Geschichte Griechenlands Von der Staatsgründung bis heute*, Verlag C.H.Beck oHG, München
- Βερεμης, Θ., Κολιοπουλος, Ι., 2006, *Ελλάς. Η συγχρονη συνεχεια. Απο το 1821 μεχρι σημερα*, Καστανιωτη, Αθηνα
- Δημαρας, Κ., Θ., 1982, *Ελληνικος ρωμαντισμος*, Ερμης, Αθηνα
- Ζαμπελιου, Σ., 1852, *Ασματα δημοτικα της Ελλάδος*, Κερκυρα
- Παπαρρηγοπουλου, Κ., 1853, *Ιστορια του ελληνικου εθνου*, Αθηνα
- Πλουμιδης, Σ., 2018, Της μεγαλης ταυτης ιδεας. Οι αφετηριες της ελληνικης εθνικης ιδεολογιας, στη: Κατσιαριδη Ο., Παπαδια – Λαλα, Α., Νικολαου, Κ., Καραμανωλακης, Β. (ed.), *Ελλην, Ρωμης, Γραικος, Ευρασια*, Αθηνα, 555-570